

YUSUF SARYOMIY DEVONINING MATN TUZILISHI

Maxsumov Maqsud Maxmut o'g'li

“Xoja Buxoriy” nomidagi
o'rta maxsus islom bilim yurti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yusuf Saryomiy qalamiga mansub devonning tekstologik tahlili berilgan, devon tarkibidagi g'azallarning to'g'ri o'qilishi va undagi grafik xususiyatlari yoritilgan. Matnda tarixi, badiiyatiga to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Yusuf Saryomiy, devon, Saryomiy g'azallari, Grafik xususiyat, tekstologik tahlil, matn xususiyati.

Mustaqillik davrida yaratilgan tadqiqotlarda sifat o'zgarishlari yuz berib, nazardan chetda qolgan, taqiqlangan, qoralangan asarlarni xolisona baholashga, ularni asl manbalari bilan qiyosiy o'rganishga bo'lgan qiziqish ortmoqda. Ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan ma'naviy-madaniy merosni yaxlit holda o'rganish va olib tashlangan “parchalarni” tiklashning davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi xalqimizning asrlar davomida yaratgan boy ma'naviy merosiga, uning jahon xalqlari madaniyati va adabiy-badiiy tafakkuri taraqqiyotiga qo'shgan hissasini to'g'ri baholash imkonini berdi.

Adabiyotimiz tarixida o'zidan boy ijodiy meros qoldirgan ijodkorlardan biri Yusuf Saryomiydir. Saryomiy g'azallarini to'g'ri o'qishda o'zining grafik xususiyatlari alohida ahamiyatga ega.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek asar hamd bilan boshlangan. Asarning ilk so'zlaridayoq aniqlik bilan harakat qilinganligini ko'rishimiz mumkin.

Yusuf Saryomiy g'azallarida “a”, “i”, “u” qisqa unilarni hamda cho'ziq unilarni ifodalashga xizmat qiladigan, ma'lum bir vazifalarni bajaradigan “alif”, “vov”, “yo” harflari devon matnida quyidagicha ko'rinishlarda kelgan:

“u” unlisi turli shaklda ifodalangan.

Birinchi:

خوبلارنى يوزىنى كورمك اوچون

يولیده انتظارمن یارب

Xo'blarni yuzini kormak uchun,

Yo'lida intizārman yārab.

Yuqorida keltirilgan baytga nazar soladigan bo'lsak, “u” unlisini “alif” va “vov” او harfiy birikmalari bilan berilganini ko'rishimiz mumkin.

Yana bir misol:

قالغای باریسی هر نه یغیب سن جفا چیکوب

بو بوفاده هر نه ایرور بیوفا اونوت

Qalğay barisi har ne yiğib san jafā çeküb,

Bu bevařada har ne erür bevařa ünüt.

Ikkinchi holatda “u” tovushini alifning o’zi ham bajaradi:

پیر شرمنده من غفور رحیم

قریب امیدموار من یارب

Pir řarmanda man ğufuri Rahim,

Qarayib umidvārman yārab.

Bu baytda *umidvārman* so’zi arab xatida “alif”ning o’zi bilan yozilgan va uni “a” tovushi bilan yanglishtirib o’qimaslik uchun “alif” ustiga damma belgisi qo’yib ketilgan.

Devondagi g’azallarda “u” tovushi “ayn” harfi bilan ham ifodalangan.

نقد عمروم خطا بیلان کیچتی

جزم ایتوب با شمار من یارب

Naqd umrum xatā bilān keçti,

Jazm äytüb bā řomārman yārab.

Quyidagi baytda esa “u” unlisi qisqa harakat bilan belgilangan, yoki faqat “vov” harfi “u” tovushini ifodalab kelgan. Birinchi usulda “u” tovushi yozuvda o’z aksini topmaydi, ammo talaffuzda mavjud bo’ladi. Ikkinchi usulda esa, faqat “vov” harfi “u” tovushini beradi:

راحت قایرده بولسه بو کلفت سرای دهر

بار یوقی برابر رنج و عنا اونوت

Rāhat qayerda bo’lsa bu kulfat sarāyi dahr

Bar-u yoqi barābar ranj va anā ünüt.

Shuningdek, “i” unlisi ham xuddi “u” unlisi singari uch xil variantda kelgan. Birinchi ko’rinishi:

مخلوق سن که حالیقینکنی ایستا کیل مُدام

سن بنده لیک نی بیلغیل غیر خدا اونوت

Maxluq senki hāliqiñni istāgil mudām

San bāndālikni bilğil ğayri xudā ünüt.

Keltirilgan baytning ikkinchi misrasidagi ایستا so’zidagi “i” unlisi ای shaklida berilgan.

Ikkinchi korinishi:

قنداغ توتای پنهان انی عشقین کوزوم نی یاشیدین

داغی دلیمده لاله دیک باشدین ایاغیم قان توتوب

Qandāğ tutay pinhān anī iřqin közümni yařidin

Dāği dilimda lāladek bařdīn ayağim qān tütüb.

Misollardan ko’rinib turibdiki, “i” unlisi ی harfi bilan, ayni paytda, uning oldidagi harfning ostiga kasra harakatini qo’yish orqali ifodalangan.

Uchinchi variantiga misol:

یوسف وصالین بادہ سی فکری منی سرکرم ایتار
ای کاشی آلسہ نقد خوش بر یول قدح جانان توتوب

*Yusuf , visālin bādasi fikri mani sargarm etār,
Ey kāši alsa naqd xuš bir yo'l qadah jānān tütüb.*

Keltirilgan baytning birinchi misrasidagi belgilangan so'zlarda "i" unlisi kasra bilan ifodalangan.

Devon matnida "a" unlisining berilishi quyidagicha:

Ushbu unli so'z boshida kelganida, albatta, alif harfi orqali ifodalanadi:

هجرینکده منی زار و خراب ایلامه ای دوست
بغریم نی فراقینکده کباب ایلامه ای دوست

*Hajriñda mani zār-u xarāb äylämä ey do'st,
Bağrimni firāqiñda kabāb äylämä ey do'st.*

Keltirilgan baytning so'nggida kelgan ایلامه so'zi bunga misol bo'la oladi.

Ayrim o'rinlarda "alif" so'z o'rtasida va oxirida ham "a" tovushini ifodalab kelgan. Misol uchun:

خم بولدی قدیم سورماکا یوز خاک دردینک کا
کیلیدیم بوکولوب مایوس باب ایلامه ای دوست

*Xam bo'ldi qadim sörmäkkä yüz xāk dardīnga
Keldim bükülüb mayus bāb äylämä ey do'st.*

Shuningdek, fathaning o'zi bilan ham ifodalangan.

عشاق لارینک قتلیغه مینکانده تکاور
کوز حلقة سیدین اوزکا رکاب ایلامه ای دوست

*Uššāqlariñ qatliğa miñanda takāvar,
Köz halqasidiñ özgä rukkāb äylämä, ey do'st.*

Ushbu misralardagi حلقة, قتلیغه kabi so'zlardagi "a" unilari shu tarzda ifodalangan.

Arab tilida uchta qisqa "a", "i", "u" unilari va ularning cho'ziqroq talaffuz etilishin taminlaydigan "alif", "vov", "yo" harflari mavjudligi ma'lum. Yuqorida ham aynan shu uchta unlini ko'rib chiqdik. Biroq o'zbek tilida yoki umuman turkiy fillarda unli uchta emas, balki undan ortiqligi ma'lum. Asar yozuvining arab alifbosida ekanligi, ikki tildagi unli uchta esa bir xil emasligi turkiy tilni arab alifbosida berishda unli yoki undoshlarning o'zaro bir-birlarining o'rnida vazifadosh sifatida berishni taqozo etgan va bu o'z navbatida turli ko'rinishlarni yuzaga keltirgan. Masalan, yuqorida keltirilgan uchta unlining ko'rinishlari har doim ham mazkur unli uchta ifodalamaydi. Chunki arab alifbosida "e", "o", "o" (tor yoki kengligi kabilar hisobga olinmaganda ham) harflari yo'q. Asarda esa mazkur unli uchta ham yuqoridagi ko'rinishlarda berilgani va ularning boshqa holatlarini quyida ko'rib chiqamiz.

Demak, “alif”, “vov”, “yo” harflari, shuningdek, fatha, kasra, damma harakatlari va ularning birikuvlari faqatgina qisqa unlilar yoki cho'ziq unlilarni ifodalab kelmagan. Jumladan, alif harfi arab tilidan kirib kelgan so'zlarni ifodalashda shakliy prinsip asosida qo'llanilgan. Masalan:

عشاق لارينک قتلېغه مينکانده تکاور

کوز حلقه سيدين اوزکا رکاب ایلامه ای دوست

Uššāqlariñ qatliğa miñanda takāvar,

Köz halqasid'in özgä rukkāb äylämä, ey do'st.

Yuqorida keltirilgan baytdagi عشاق so'zi aynan arab tilidagidek yozilgan va undagi aliflarning ikkinchisi o'zidan oldingi fathaning cho'ziqroq talaffuz qilinishiga sababchi bo'lib kelgan.

Shuningdek, “alif” bilan “yo” harflari birikma shaklida kelganda “e”, “i” tovushlarini ifodalash uchun qo'llanilgan. Ammo ayrim o'rinlarda bu ikki tovush ayri halda talaffuz etiladi. Masalan:

ترک ننک عار ایلاپ تاشلاغیل باشدین هوا

جمل دین ناموس قیل ناتوانلیغینکدین عار توت

Tarki nañ ar äyläb taşlağil başd'in havā

Jamald'in nāmus qil nātavānliğind'in ar tüt.

Bu baytda “alif” va “yoy” tovushlari “a” va “y” deb oqiladi.

Ammo quyidagi baytda bu birikma “i” tovushini bildirib keladi:

سروناز اولدی سهی قامت کمال انفعال

کردش ایام ایله باد خزان دین بولدی یا

Sarvināz oldi sahiy qāmati kamāl infaāl

Gardeşe ayyām ilä bādi xazānd'in bo'ldi yā.

Keltirilgan baytdagi “ایله” so'zida “i” tovushini,

مال دنیا جمعی مقصد بولسه زاهر ایل ارا

خرقه توز سجاده قور تسبیح اوکور دستار توت

Māl dunyā jami maqsad bo'lsa zāhir el arā,

Xirqa tuz sajjāda qur tasbih o'gur dastār tüt.

baytidagi ایل so'zida esa “e” tovushlarini ifodalab kelgan.

Shuningdek, cho'ziq “i” unlisini “ا” harfi ham ifodalagan. Masalan:

صیدنی کیلماکیغه دام سری

دیده انتظار دور باعث

Saydini kelmāgiğa dām sari

Dida-i intizārdur bā'is.

Yuqorida keltirilgan baytdagi انتظار دور so'zining birinchi so'zi bunga misoldir.

Xuddi shu singari alif va vov harflari birikma holida kelganida “u” yoki “o” tovushlarini ifodalab kelgan. Masalan:

بولسه بو کیچه همدم دانا بر اکی اوچ

احباب خوب طلعت تنها بر اکی اوچ

Bo'lsa bu keča hamdam dānā bir ikki uč

Ahbāb xo'b tal'at tanhā bir ikki uč.

Yuqoridagi baytning birinchi misrasidagi اوچ so'zida "u" tovushini, ifodalab kelgan.

Undoshlar esa quyidagicha berib borilgan:

ك k va g tovushlarini ifodalashga xizmat qilgan. Masalan:

بريسى شهيد خنده بيلان ايلاسه خراب

بيكانه نركس شهلا بر اکی اوچ

Barisi šahd xanda bilan aylasa xarāb

Begāna nargis šahlā bir ikki uč

Keltirilgan baytdagi بېكانه va نركس so'zlarida "g" tovushini, اکی so'zida esa, "k" tovushini ifodalagan.

Arab alifbosida "ch" harfi yo'q. Biroq arab alifbosi asosidagi eski o'zbek yozuvida fors ushbu harf bor. Asar matnida ham ushbu tovush چ harfi bilan keltirilgan. Misol uchun:

تنها بو كيچه بر نيچه يوسف جمال لار

حاليمغه رحم قيلمادی اصلا بر اکی اوچ

Tanhā bu keča bir neča Yusuf jamāllar

Hālimğa rahm qilmadi aslā bir ikki uč

Asarda jarangsiz lab undoshi "p" tovushi پ harfi bilan berilgan.

نشاط بزمينی قور اوزکا بر ترانه کيتور

بساط عشق يازيب پرده صغانه نی آچ

Nišāt bazmini qur o'zga bir tarāna ketur

Bisāti 'išq yazib parda saġānani ač

Keltirilgan baytdagi پرده so'zi bunga misol bo'la oladi.

Nusxada "t" tovushi ikki xil shaklda berib borilgan. Turkiy so'zlarda ت harfi bilan, arab tilidan o'zlashgan so'zlarda esa, shakl saqlangan, ya'ni shakliy prinsip bo'yicha yozilgan. Matnni berishda arabiy so'z ط bilan yozilgan bo'lsa, shu harf bilan yozilgan, aksincha, ت bilan yozilgan bo'lsa, ت bilan yozib borilgan. Bu, albatta, so'zlarning, xususan, arab tilidan kirib kelgan so'zlarning manolarini aniqroq tushunishga sabab bo'ladigan asosiy xususiyatlardan biridir. Masalan:

سمند زلفيغه جان کونکل نی ايلاب اسير

چو تاقتی يوسفی نی بوينيغه طناب اولشوخ

Samand zulfiğa jān ko'ngulni aylab asir

Ču taqti Yusufini bo''yniğa tanāb ul šox.

Keltirilgan baytdagi طناب so'zi bunga yaqqol misoldir.

Devonda “z” tovushining ifodalanishiga kelsak, ularning ifodalanishi ham yuqoridagi undoshlar singaridir. Arab va fors tillaridan o'zlashgan so'zlar shakli saqlangan holda yozilgan. Turkiy so'zlarda esa ز harfi ishlatilgan. Quyidagi misollarga e'tibor qarataylik:

مضطرب اولتور ميشام من ناتوان ای لاله رُخ

رحم ایتوب حال دلیم سور بر زمان ای لاله رُخ

Muztarīb o'tlurmišam man nātavān ey lāla rux

Rahm etub hāli dilim so'r bir zamān ey lāla rux.

Quyidagi misolda esa so'z asl holida yozilgan:

یلغوز ایماس مجنون اوزی منهم انی مجنونى من

اولسام فضیلت اینده دور عشقین انی پنهان توتوب

Yalğuz emas Majnun o'zi manham ani majnuniman

O'lsam faziylat oyindadur işqin ani pīnhān tütüb

Saryomiy devonining grafik xususiyatlari to'g'risida umumiy qilib shuni aytish mumkinki, asarda arab alifbosidagi yigirma sakkizta harfdan to'la va o'z o'rnida foydalanilgan. Shuningdek, qisqa unililarni ifodalashda harakatlardan, cho'ziq unililarni ifodalashda esa harakatlar va ularga monand bo'lgan vov, alif hamda yo harflaridan foydalanilgan.

Turkiy tildagi tovushni ifodalashda arab tilidagi harflar kifoya qilmagan holatda fors-tojik tillaridagi چ پ (گ) ژ harflaridan, “e”, “o” kabi unililar masalasida esa “alif”, “vov”, “yo”larini o'zaro birikmasidan yoki shularning o'zidan foydalanilgan.

Xulosa qilib aytganda Yusuf Saryomiy ijodini adabiyotga olib kirish hamda matniy jihatdan o'rganish, matn tarixini yaratish bugungi kun matnshunoslari uchun dolzarb masalalardan biridir.